

УДК 140.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v049.2024.19>**О. Ф. Погорєлов**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-0770-114X>кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

М. В. КарпенкоORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8758-0153>кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

АНТРОПОЛОГІЧНА СКЛАДОВА СВИТОГЛЯДУ

Постановка проблеми. З усіх живих істот, які колись жили і нині живуть на нашій планеті, тільки у людини вся її життєдіяльність визначається не біологією, а свідомістю. П. Тейяр де Шарден у праці «Феномен людини» всебічно обґрунтовує цю думку. Хотілося б звернути увагу лише на ті його аргументи, які безпосередньо відносяться до теми даної статті. Він вважає, що по-справжньому людське в людині вислизає від вчених, внаслідок того, що вони роблять акцент на близькості анатомії людини до анатомії людиноподібних мавп і, за цією ознакою ідентифікують її з твариною, подібною до інших тварин. Але, за П. Тейяром де Шарденом, цей незначний морфологічний стрибок у розвитку фізіології гомініду викликав потрясіння усіх сфер життя, і у цьому – парадокс людини [1]. Це означає, що універсум отримав антропологічний вимір.

П. Тейяр де Шарден стверджує, що рефлексія обумовлює парадоксальність людини, наявність у неї, на відміну від тварин, внутрішнього життя, і той універсалізм її життєдіяльності, який виражається в наявності антропологічної складової світу як гранично цілісної сфери буття. Рефлексія тут розуміється як набута свідомістю здатність зосередитися на самій собі, і, значить, пізнавати себе. Наслідки цього неосяжні. Виникає нова сфера – сфера внутрішнього розвитку, яка ґрунтується на постійній зосередженості на собі. Словом, виникає новий світ. Тваринам немає входу до цього світу внутрішнього життя. Рефлексія змінює саму природу людини як живої істоти. Тому ми не просто відрізняємося від тварин, ми – інші.

Тільки людина здатна запитувати про сенс свого буття. Само по собі це питання вже є світоглядним, оскільки воно виражає духовне буття самої людини. Буття як абсолютна і безумовна реальність дано людині внутрішнім способом. Воно має людський вимір «... який міститься у світоглядних принципах», і без якого «світ постав би як система природи, в якій людина є просто тіло,

біологічний організм. (...) принципи, що всаджують світогляд, виражають сутність буття й дають змогу розкрити єдність людини й природи, не елімінуючи духовне в людині» [2, с. 41]. Те, що прийнято називати світоглядом, є ментальним утворенням, невіддільним від свідомості людини. Останнє означає, що з появою людини її відкривається дещо більше, ніж те, що існує в горизонті її чуттєвого сприйняття.

Аналіз досліджень з даної теми. Проблема людини набула свого висвітлення в багатьох працях під різним кутом зору. Так, Б. Маліновський у книзі «Наукова теорія культури» [3] ставить питання «Що таке природа людини?» (Біологічні передумови культури). Він виходить з того, що всі люди і тварини належать до одного виду, існування якого залежить від задоволення його біологічних потреб (дихання, сон, життєва енергія, травлення тощо). І від кожної задоволеної потреби виходить імпульс (прагнення) і поведінка. Він це називає біологічним детермінізмом, який і є джерелом культури. Аспектами біології людини є соціальність і культура. Виходить, що унікальність людини полягає в унікальності її біології.

Я. Я. Рогінський розкриває унікальність і водночас парадокс антропогенезу, який полягає в тому, що еволюція гомінід, людиноподібних мавп, архантропів, завершилася появою неантропу, homo sapiens'а. Виникла істота з біологією, відмінною від біології тварини, бо вона виявилася непідвласною дії природного відбору. Рефлексія скасувала роль відбору у біологічному процесі, пов'язаному з видоутворенням.

К. Лоренц стверджує, що людина цілком і повністю є продуктом біологічної еволюції і перебуває у владі її законів. Людина, якою вона постає сьогодні, хоч і далека від досконалості, проте займає місце на вершині еволюції. У незавершній роботі «Зворотній бік дзеркала» [4], ми знаходимо ретельно розроблену систему аргументації, спрямовану на доказ того, що людина не має

особливої сутності, яка б відрізняла її від інших живих істот, і що все, що зазвичай відносять до сутності людини – пізнання, здатність творення, духовне життя, культуротворчість – вона отримала від еволюції. При цьому К. Лоренц запевняє, що він не ототожнює людину з твариною. Головний задум К. Лоренца полягав у тому, щоб підвести людину цілком і повністю під поняття біологічної істоти і в рамках цього поняття встановити категоріальну відмінність людини від тварини.

Жан-Марі Шеффер у своїй праці «Кінець людської винятковості» виходить з того, що людина, будучи живою істотою, нічим не відрізняється від усіх інших, породжених, як і вона, еволюцією. Він відмічає, що суто біологічний погляд на людину радикально відрізняється від іншого, згідно з яким людина наділена небувалими здібностями, які підносять її над іншими формами життя. Ж.-М. Шеффер пропонує назвати такі уявлення про людину тезою про людську винятковість. Вона, за Ж.-М. Шеффером існує у трьох формах. Перша форма – людина ідентифікується не з біологічним і не з соціальним, а з «Я», друга форма – ідентифікація людини з соціальним, і третя форма – ідентифікація з культурою. Ж.-М. Шеффер у своїй книзі пояснює привабливість тези про людську винятковість, знаходить закладену в її основі помилку і вирішує інші проблеми, пов'язані з цією тезою.

Мета статті – обґрунтувати ідею антропологічного виміру світу в цілому.

Виклад основного матеріалу. Духовне життя людства полягає у світоглядній і художній творчості. Продуктом світоглядної творчості є адекватна масштабу людського існування картина буття, яка позначається поняттям світу в цілому. Поняття «світ в цілому» є світоглядною категорією. Воно гранично глибоко виражає духовну природу людини і духовну складову її буття. Історія духовного розвитку людства свідчить про послідовне виникнення трьох історичних типів світогляду – міфологічного, релігійного і філософського. Це три види універсальної реалізації самосвідомості людини: людина усвідомлює саму себе в контексті гранично широкої реальності, а саме в контексті світу в цілому. Оскільки світогляд є універсальною формою самосвідомості, то виникнення історичних типів світогляду обумовлено креативними структурами самосвідомості, які з'явилися послідовно і кожна з яких є одночасно ментальною основою, як даного історичного типу світогляду, так і пізнавальної здібності, що продукує властиву для нього форму споглядання світу в цілому. Це здібності світопізнання, які найбільш глибоко виражають спосіб власне людського буття. Такими є уява, яка спочатку була міфологізуючою уявою, тобто продукуючою міфологічні образи (споглядання надчуттєвого

в чуттєво-образній формі, внаслідок чого надчуттєве відкривається людині у вигляді безлічі надприродних істот, які мають фізичний вигляд), містичне споглядання, продукуюче релігійні символи (споглядання надчуттєвого через символ, що обумовлює його споглядання як надприродної істоти, яка не має фізичного вигляду), і інтелектуальне споглядання, що продукує поняття (споглядання надчуттєвого за допомогою поняття, завдяки чому надчуттєве відкривається людині не як надприродне, а у вигляді самототожнього сущого).

Всі відмінності між історичними типами світогляду обумовлені відмінністю їх ментальних основ, тобто структур самосвідомості. Ментальною основою і нічим іншим обумовлена відмінність у розумінні того, що саме являє собою абсолют, природа і людина. Структури самосвідомості, що історично виникли, визначають типові уявлення про абсолют, природу і людину. Спільним для історичних типів світогляду є те, що в них людина спонтанно співвіднесена з абсолютом і внутрішньо йому тотожна. Крім цього, у всіх цих типах світогляду, людина являє собою цілісну, духовно-тілесну істоту.

Першим історичним видом самосвідомості є стихійно-колективна або родова самосвідомість. Особливість цієї структури самосвідомості полягає в тому, що вона є «Я»-полагаючою структурою. Це структура первинного «Я». Воно позбавлене саморефлексії, яка являє собою механізм усвідомлення людиною себе як «Я», тобто як особистого, індивідуального «Я». Це означає, що носій такої структури самосвідомості – стародавня людина – був внутрішньо безособовим, отже внутрішньо не відрізнявся від своїх одноплемінників, був внутрішньо злитий з ними. У цьому суть стихійно-колективної, родової самосвідомості. Структура цієї первинної самосвідомості є ментальною основою міфологічного світогляду, і разом з цим, основою першої власне людської здібності – уяви. Іншої здібності у стародавньої людини не було, крім спільної у неї з тваринами чуттєвої здібності (відчуття, сприйняття, уявлення). Ось чому на цьому першому етапі духовного розвитку людини, власне людським сприйняттям оточуючої дійсності, могло бути її сприйняття тільки в чуттєво-наочних фантастичних образах. Відповідно до цього, і картина світу в цілому виражалася за допомогою фантастичних образів, міфообразів. Міфообраз – це образ надчуттєвого об'єктивованого в чуттєво даному предметі, який силою уяви нерозривно пов'язується з надприродним, завдяки чому сприймається носієм міфосвідомості не як фізичний предмет, позбавлений душі, а як жива істота, а саме суще, що має божественну природу.

Цілісне споглядання світу в образах уяви було обумовлено спонтанною співвіднесеністю родової

самосвідомості з абсолютном, який силою міфологізуючої уяви прозрівався стародавньою людиною у вигляді першопредка. У космогонічних міфах розповідається про те, як Деміург створює для свого роду флору, фауну і навіть характерні особливості ландшафту, небо, світила та інше, а також першу людину, тобто він визначає устрій світу. В міфології, оскільки першопредек має вигляд тієї чи іншої живої істоти, виникнення світу розуміється за моделлю видової поведінки тваринного тотему. В цілому, смисл космогенезу в міфології, як вважає Є. М. Мелетинський, полягає у переході від хаосу до порядку, від безформного до оформленого, від темряви до світла. Вже цей ранній досвід світоглядної творчості містить уявлення про властиві абсолюту функції, а саме, функції світопородження і світоустрою.

Варто зазначити, що вже у цьому історично першому світогляді, людина внутрішньо однопородна із творцем світу, в ролі якого виступає її, людини, першопредек. У міфологічному світогляді внутрішня духовна сутність людини сприймається як безтілесний двійник тіла (душа). Цим обумовлено одне з найдавніших повір'їв, згідно з яким, душа після смерті тіла, щоб зберегтися, повинна була вселитися в тіло будь-якої іншої істоти. Таким чином, первісна людина озовнішнює своє внутрішнє, сприймає його в тілесному вигляді. Саме тому, вона, сприймаючи своє внутрішнє зовнішнім образом, озовнішнює також і абсолют, з яким спонтанно співвідноситься, уявляє його в зовнішньому образі. Першопредек-деміург наділений функцією культурного героя, що зокрема виражається у встановленні ним табу, заборон. Природа являє собою сукупність незліченної множини живих істот. Її населяють духи у вигляді природних стихій, явищ, скель, гір, сонця, зірок тощо.

З переходом від первісного стану людства до цивілізаційних форм життя починається тривалий процес формування індивідуальної свідомості і самосвідомості. Це другий історичний вид самосвідомості. Природу індивідуального «Я» виражає його саморефлексія (тотожність «Я»). Саморефлексія «Я» є актом усвідомлення людиною самої себе як внутрішньо суцільної. Носій такої структури самосвідомості є внутрішньо індивідуальним, він внутрішньо відокремлений і відрізняється від усіх інших собі подібних. В силу цього він, на відміну від первісної людини ідентифікує свою внутрішню істоту не зі своїм тілом, а зі своїм індивідуальним «Я», яке є абсолютно безтілесним за своєю природою. Це вже більш високий ступінь у розвитку людського духу, бо тепер людина як внутрішньо суцільна існує безтілесно. На цьому ступені свого духовного розвитку людина знаходить внутрішню свободу.

Структура індивідуальної самосвідомості першого типу, а саме, структура саморефлексії (спря-

мованість «Я» на себе) є ментальною основою релігійного світогляду, а також такої людської здібності як містичне споглядання. Вона виражається у продукуванні релігійних символів, за допомогою яких створюється релігійна картина світу. Людина співвідноситься з персоніфікованим трансцендентним завдяки своїй здібності містичного споглядання, що продукує символи трансцендентного. Через них людина отримує доступ до надприродної реальності. Релігійний символ співвідносить людину з нею як із таємницею, тобто не розкриваючи її. В релігії цей момент недоступності для людського відчуття і розуму надприродного як трансцендентного виходить на перший план, внаслідок персоніфікації трансцендентного, природа якого визначається містично як таємниця.

Перехід від міфології до релігії, обумовлений виникненням індивідуальної свідомості і самосвідомості, знаменує собою перехід від анонімної, позбавленої новацій творчості, яку продукує родова свідомість, до авторської творчості. К. Ясперс вважає, що це був період з 800 до 2000 років до н. е., який характеризується поворотом людства до духовності. У цей період сформувалися основні релігійні та філософські ідеї, що визначили той тип людини, яка існує сьогодні. К. Ясперс називає цей час, коли «народилась сучасна людина» «осьовою епохою» [5]. Людина, будучи внутрішньо індивідуальною, спонтанно співвідноситься з абсолютном як із внутрішньо даним. Оскільки індивідуальне, внутрішнє ество людини є безтілесним, то і абсолют відкривається людині як позбавлена фізичного вигляду, надприродна, духовна істота – це Бог. Він, як і першопредек-деміург створює те ж саме – природу та людину і так само особливо виділяє з усього створеного людину. Однак це діаметрально протилежне світополагання. В релігії абсолют виступає як суто духовна, надприродна істота, тому і світополагання є надприродним актом творіння з нічого. За християнським віровченням, світ не виникає з чогось, а створюється за Словом Божим: «На початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог (...) Все через Нього сталося. У Ньому було життя...» [6, Ін. 1: 3]. У світлі релігії людина постає як духовно-тілесна істота, а її духовна складова зводиться до надприродної істоти – до Бога. Так у Біблії говориться, що завершальним актом творіння було створення Богом людини за Своїм образом та подобою. Не твердь небесну і земну, не світила, не риб, птахів та тварин, а людину створив Бог за образом Своїм. Бог «доручив» воді і землі вивести «з себе живі створіння за їхнім родом: скотину, плазунів і диких звірів...» [6, Бт 1: 24], а людину він сам створив «з пороку земного, і вдихнув у її обличчя дихання життя, і стала людина душею живою» [6, Бт. 2: 7]. Людина безпосередньо отримала вічну

душу, тобто вічне життя від вічної Істоти, Бога, і тому вона подібна до Нього, є Його образом, одноприродна з Ним, «...сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її...» [6, Бт 1: 27]. Ця одноприродність виражається і в тому, що з усіх живих істот лише людина наділена даром пізнання і творчості.

В релігії призначення людини полягає у розкритті в собі образу Божого. Невипадково, що релігійний культ має «людську форму», являє собою єдиний духовний організм, а його елементи антропологічні, деякі з них символізують устрій людини. Наприклад, хрест – образ Божий в людині, тип хреста – її прототип. У формі храму розкрита Богоподібність людини, її корелятивність образу Божому: притвор храму – її тіло, сам храм – її душа, вівтар – її дух.

Своєрідність природи індивідуальної самосвідомості полягає в тому, що вона здатна до розвитку. Це, зрештою, призводить до появи такої структури «Я», яка являє собою чисту рефлексію. Вона є чистою тотожністю, а не тотожністю чогось, наприклад, тотожністю «Я», як у першому типі індивідуальної самосвідомості, що продукує релігію. Формально чиста тотожність позначається як $A \in A$ або $A = A$. Це є позначенням принципу логічного мислення – принципу тотожності. З цього видно, що дана структура є ментальним механізмом ще однієї здібності людини, здібності інтелектуального споглядання. Ця здібність полягає у продукуванні філософських понять як безобразної і позасимволічної форми знання.

Структура другого типу індивідуальної самосвідомості – чиста тотожність є ментальною основою філософського світогляду. Таку структуру самосвідомості ми знаходимо лише у стародавніх греків. Вона була успадкована європейськими філософами тільки завдяки тому, що їх свідомість була відшліфована античними текстами. Це найважливіший момент традиції світоглядної творчості.

Для філософського мислення є характерною ідентифікація природи людини з природою першоначала. У грецькій філософії до Сократа панувало уявлення про людину як природну істоту, що складається подібно до всього іншого, живого і неживого, з матеріальних елементів. Життя хоч і пов'язувалося з наявністю душі в тілі, однак сама душа відрізнялася від тіла лише тим, що уявлялася своєрідним матеріальним утворенням, пов'язаним, насамперед, з пізнавальною здатністю людини. Сократ, на відміну від натурфілософів, вчив, що природа людської душі в її розумності, яка полягає в пізнанні того, що робить душу благою і досконалою, а саме в пізнанні добра, справедливості, мужності, благочестя тощо. При цьому добро, справедливість тощо не привносяться в душу зовні, а властиві їй від самого початку, невіддільні від неї. Сократ вва-

жав, що вони є загальними якостями людської душі, а загальне, будучи надчуттєвим, доступно тільки розуму, який продукує логічну форму його вираження, поняття. Невіддільний від душі і сам розум, призначений виключно для пізнання вказаних моральних якостей душі, які постають у його світлі у вигляді вроджених понять добра, справедливості тощо. Вроджене знання і вроджений розум виражають нове розуміння сутності людини. У цих двох складових людської душі полягає її ідеальна природа, субстанціально протилежна матеріальній природі душі натурфілософів. Це душа, життя якої полягає у пізнанні, а пізнає вона те, що міститься в ній самій. Гегель в «Лекціях з історії філософії» пише: «Першим визначенням по відношенню до сократівського принципу слугує те велике (...) що свідомість черпає з самої себе розуміння істини...» [7].

Після Сократу уявлення про людину як про суто матеріальну істоту стало пройденим етапом для грецької філософії. Платон і Аристотель поглибили субстанційну протилежність душі і тіла. В подальшому погляди Платона і Аристотеля на людину та світ були адаптовані до християнського вчення і лягли в основу західноєвропейської традиції філософствування.

Висновки. Всі відмінності між історичними типами світогляду (міфологічним, релігійним, філософським) обумовлені відмінністю їх ментальних основ, тобто структур самосвідомості. Ментальною основою обумовлена відмінність у розумінні того, що саме являє собою абсолют, природа і людина у світоглядній картині. Три структури самосвідомості, що історично виникли, визначають типове уявлення про абсолют, природу і людину. У світогляді людина представлена не частково, як тільки тіло або тільки дух, а завжди цілісно, а саме як духовно-тілесна істота.

Література

1. Chardin P. T. *The Human Phenomenon*. Liverpool University Press; 2nd edition, 2003. 282 p.
2. Погорелов О. Ф. Світогляд як універсальна форма реалізації самосвідомості (До питання про специфіку світоглядної творчості). *Філософська і соціологічна думка*. Київ. 1992. № 6. С. 41–60.
3. Malinowski B. *A scientific theory of culture*. URL: https://www.berose.fr/IMG/pdf/malinowski_1944-a_scientific_theory_of_culture.pdf
4. Lorenz K. *Die Rückseite des Spiegels; Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Erkennens*. Piper Verlag, 1973. 338 s.
5. Jaspers K. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Basel: Schwabe Verlag, 2017. 322 s.
6. Біблія. Переклад Івана Огієнка. Київ. Українське Біблійне Товариство. 2022. 1230 с.
7. Hegel's Lectures on the History of the Philosophy. Part One: Greek Philosophy. First Period, Second Division. URL: <https://marxists.org>

Анотація

Погорелов О. Ф., Карпенко М. В. Антропологічна складова світогляду. – Стаття.

Світогляд розглянуто як ментальне утворення, невіддільне від свідомості людини. Продуктом світогляду є адекватна масштабу людського існування картина буття, яка позначається поняттям світу в цілому. «Світ в цілому» є світоглядною категорією, що виражає духовну природу людини і духовну складову її буття.

Історія духовного розвитку людства свідчить про послідовне виникнення трьох історичних типів світогляду – міфологічного, релігійного і філософського. Це три види універсальної реалізації самосвідомості людини, яка усвідомлює себе в контексті гранично широкої реальності, а саме в контексті світу в цілому. Оскільки світогляд є універсальною формою самосвідомості, виникнення історичних типів світогляду обумовлено креативними структурами самосвідомості, які з'явилися послідовно і кожна з яких є одночасно ментальною основою, як даного історичного типу світогляду, так і пізнавальної здібності, що продукує властиву для нього форму споглядання світу в цілому. Ці здібності світопізнання виражають спосіб власне людського буття. Такими здібностями є уява, яка спочатку була міфологізуючою уявою, продукуючою міфологічні образи, містичне споглядання, продукуюче релігійні символи і інтелектуальне споглядання, яке продукує поняття. Всі відмінності між історичними типами світогляду обумовлені відмінністю їх ментальних основ, тобто структур самосвідомості. Оскільки структури самосвідомості, що історично виникли, визначають типове уявлення про абсолют, природу і людину, саме їх ментальною основою обумовлена відмінність у розумінні того, що саме являє собою абсолют, природа і людина. Спільним для історичних типів світогляду є те, що в них людина спонтанно співвіднесена з абсолютним і внутрішньо тотожна йому. У всіх трьох історичних типах світогляду, людина представлена не частково як тільки тіло або тільки дух, а являє собою цілісну, духовно-тілесну істоту.

Ключові слова: світогляд, буття, світ в цілому, свідомість і самосвідомість, міфологія, релігія, філософія, культура.

Summary

Pogorelov O. F., Karpenko M. V. Anthropological component of worldview. – Article.

Worldview is considered as a mental formation inseparable from human consciousness. The product of the worldview is a picture of existence adequate to the scale of human existence, which is denoted by the concept of the world as a whole. «The world as a whole» is a worldview category that expresses the spiritual nature of man and the spiritual component of his being.

The history of the spiritual development of mankind shows the successive emergence of three historical types of worldview: mythological, religious and philosophical. These are three types of universal realisation of human self-consciousness, which realises itself in the context of an extremely broad reality, namely in the context of the world as a whole. Since worldview is a universal form of self-consciousness, the emergence of historical types of worldview is due to creative structures of self-consciousness that have emerged successively and each of which is both the mental basis of this historical type of worldview and the cognitive ability that produces a form of contemplation of the world as a whole that is peculiar to it. These abilities of world cognition express the way of being human. These abilities are imagination, which was originally mythologising imagination, producing mythological images, mystical contemplation, producing religious symbols, and intellectual contemplation, producing concept. All differences between historical types of worldview are due to differences in their mental foundations, i.e. structures of self-consciousness. Since historically emerging structures of self-consciousness determine the typical idea of the absolute, nature and man, it is their mental basis that determines the difference in understanding what exactly constitutes the absolute, nature and man. What is common to the historical types of worldview is that in them man is spontaneously correlated with the absolute and is internally identical to it. In all three historical types of worldview, man is not represented partially as only a body or only a spirit, but is a holistic, spiritual and corporeal being.

Key words: worldview, being, the world as a whole, consciousness and self-consciousness, mythology, religion, philosophy, culture.